

OSMANLI DÖNEMİ'NDE ERBİL KAZASININ EKONOMİK DURUMU

Hashim TOTONJI*

Özet

Osmanlı tarihi araştırmaları içinde Şehir tarihi çalışmaları son yıllarda önemli bir yer tutsa da, idari bir birim olarak kaza statüsündeki yerlerin tarihi ile ilgili çalışmalar oldukça azdır. Bu alışma azlığı nedeniyle tarihi önemi olan birçok Şehir veya kaza hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda da çoğunlukla vilayet merkezlerine odaklanılmış ve küçük kentler göz ardı edilmiştir. Gözden kaçan ve yeterince araştırılmayan mekânlardan biri de günümüzde de önemini koruyan bir bölge olan Kuzey Irak coğrafyasında yer alan Erbil kentidir. Bu çalışmanın amacı da Erbil ile ilgili farklı dillerdeki kaynaklara ulaşarak kentın Osmanlı Devleti dönemindeki ekonomik durumunu keşfetmektir. Kentin ekonomisi ele alınırken Erbil'in ziraati, toprak düzeni, 1858 Arazi Kanunu'nun Erbil'e etkisi, Erbil'de iltizam uygulaması, Arazi-i Seniyye, Erbil halkının iktisadi durumu, ticaret, sanayi ve esnaf grupları incelenmiştir. 19. yüzyılda Erbil kazasındaki topraklar devlet ve vakıf arazileri olmak üzere ikiye ayrılır. Bu arazilerden elde edilen vergi geliri Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşlarına, tekke ve zaviyelerin ihtiyaçlarına harcanmıştır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapıldığını göstermektedir. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil'in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Kısaca söylemek gerekirse bu alışma Osmanlı döneminde Erbil kazasının ekonomik durumunu incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Erbil, Osmanlı Devleti, Ekonomi, Irak, Musul

* Öğretim Üyesi; Zakho Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Türk Dili Bölümü,
hashimtotonji@yahoo.com Bu makale yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

ECONOMIC SITUATION OF ERBIL TOWN DURING THE OTTOMAN PERIOD

Abstract

There are few studies on the history of places where have town status as an administrative unit although the studies about the history of the cities in the researches about Ottoman history have an important place in recent years. Due to the lack of study, we have limited information about many cities and towns that have historical significance. Some information and facts are ignored deliberately or indeliberately. One of these places, which is overlooked and not researched enough, is the Erbil City which is located in Northern Iraq geography which is still an important area. This study aims to explore the economic situation of the city during the Ottoman Empire period by reaching the sources in different languages related to Erbil. While considering the economy of the city, Erbil's agriculture, the territorial order, the effect of 1858 Land Law on Erbil, the application of tax-farming in Erbil, the Seniyye lands, the economic status of the people of Erbil, trade, industry and craftsmen groups have been examined. In the 19th century, the lands in Erbil are divided into two as state and foundation lands. The tax revenue from these lands was spent on the salaries of the soldiers involved in the Erbil town and the needs of the derwishes' lodges. As it can be understood from the documents, the absence of any river and water resources in Erbil indicates that the agricultural production here is based only on rain water. When the production and trade capacity of the city is considered, it can be said that Erbil is not able to export any product other than grain and it is quite infertile at this point. In short, this study examines the economic situation of Erbil town at the time Ottomans.

61

Keywords: Erbil, Ottoman Empire, Economy, Iraq, Mosul

Giriş

Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Erbil, tarih boyunca jeopolitik konumu nedeniyle önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir şehir olmuştur. Aynı zamanda Musul, Kerkük ve Bağdat gibi şehirlerin ulaşım güzergahında bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması, bu şehrin stratejik değerini daha arttırmıştır. Bu durum, şehirde siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır. Erbil, ticari kervanların yanı sıra sıradan insanlar ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur.

Erbil'i diğer şehirlerden farklı kılan özelliklerden biri de şehrin farklı etnik yapılara ve dini çeşitliliğe ev sahipliği yapmış olmasıdır. Kürtler, Türkmenler ve Araplar gibi çeşitli etnik unsurların yanında Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi semavi dinlere mensup insanlar da yaşamıştır. Her inanç grubu farklı mahallelerde ve yaşam alanlarında ikamet ederek ayrı bir sosyo-kültürel yapı oluşturmuşlardır. Günümüzde Erbil'de Yahudi nüfus bulunmasa da Tacil Mahallesi'nde Yahudilerden kalma eserlerin halen varlığını koruyor olması Yahudilerin buradaki varlığına delalet etmektedir. Hıristiyanlar ise daha önce bir köy olan Ankava nahiyesinde yaşamlarını sürdürmekte ve dini ibadetlerini özgürce yerine getirebilmektedirler. Farklı etnik ve dini gruplar şehrin kültürel kimliğine zenginlik katmış, barış ve huzur içinde yaşamışlardır.

Bütün bu farklı etnik ve dini yapıdan gruplar Osmanlı öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Erbil'in ekonomik hayatının canlılığını devam ettirmişlerdir. Bu çalışma Osmanlı dönemi Erbil kazasının ekonomik görünümünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Türkçe, Arapça, Kürtçe, Osmanlıca ve Türkmence kaynakların tarandığı ve arşiv çalışmasının yapıldığı bu araştırma kapsamı ve farklı kaynaklarıyla alana dair Türkçe literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Toprak Paylaşımı

Toprak Düzeni

1534 yılında Osmanlılar Irak'ı sınırlarına kattıklarında topraklarını *mîrî* (devlet toprağı) arazi statüsüne almışlar ve bu toprakları idare etmek için yeni bir sistem oturtmuşlardı. Osmanlı Devleti, bol yağmurlu, verimli topraklarıyla tanınan ve merkezi

yönetime yakın olan Musul Vilayeti ve onun çevresindeki bölgelerde *iktâ* sistemini uyguladı. Bu topraklar iktâ yoluyla (yurtluk) sancak beyleri ve sipahilere verildi.¹

Kürt aşiret reislerine, askerî hizmetlerine karşılık olarak buldukları topraklar üzerinde vergi toplama hakkı verildi. Burada babadan oğula geçen bir miras sistemi uygulanmaktaydı.² Vergi toplama ise ömür boyu *iltizam* veya *mâlikane* usulleriyle yerine getiriliyordu. 17. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti bölgede arpalık sistemine geçti. Böylece bu toprakların gelirleri önce *fursan* ve *sipahilere* sonra da *âlimler* ve *idarecilere* verildi.³ 1858 Osmanlı Arazi Kanunu'ndan önce Irak'ta beş çeşit arazi bulunmaktaydı. Bunlar; mülkiyeti fertlere ait olan araziler, vakıf arazileri, mîrî araziler (devlete ait olan araziler), metruk araziler ve otlak arazilerdir.⁴

Mîrî arazilerde çiftçi, vergisini verdikten sonra ziraat yapma hakkını kazanırdı. Bu para arazinin kirası olarak sayılırdı. Çiftçi, bu toprakları ne satabilir ne rehin verebilir ne de vakfedebilirdi. Erbil bölgesinde ağalar vergileri toplarlardı ve Osmanlı Devleti iltizam ve malikane sistemlerinin gereği buna müdahale etmezdi.⁵

1858 Arazi ve Tapu Kanunu'nun Erbil'e Etkisi

Osmanlı Devleti, 1858'de Arazi Kanunu'nu, 1859'da Tapu Kanunu'nu yürürlüğe koymuştur. Bu kanunların amacı; arazilerin kullanımında bir sistem ve düzen oluşmasını sağlamaktı. Mithat Paşa, 1869 yılında Irak'a vali tayin edildikten sonra Tapu Kanunu'nu uygulamaya koyarak zirai arazilerin mülk olarak edinilmesine olanak sağlamıştır. Bu sayede aşiret reisleri ve ağalar çok büyük topraklara sahip olmuşlardır. Çiftçiler ise arazilerin düşük fiyatlarına rağmen paraları olmadığı için devletten toprak alamamışlardır. Kışın ziraat yapılan arazilerin fiyatı 50 kuruş, yazın ziraat yapılan araziler 20 kuruş ve boş olan ama canlanma imkânı bulunan arazilerin fiyatı 7 kuruş idi.⁶

¹ Yurtluk bir yerin gelirinin birine tevcihi yerinde kullanılan bir tabirdir. Kendisine bu şekilde bir arazi geliri tevcih edilen kişi, resmen o yerin sahibi değildir. Araziyi satamaz, bağışlayamaz, vakfedemezdi. Yalnız, o yerin şer'i ve örfi vergisi kendisine ait olurdu. Tımardan farkı; mutlaka bir hizmet karşılığı verilmesinin şart olmaması idi. Bu sistem, İmparatorluğun Şark hudutlarında yerli beylere, buldukları yerler o adla tevcih olunmak suretiyle tatbik olunmuştur. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1972, s. 639.

² İmad Ahmet el-Cevahiri, *Müşkilet el-Arazi fi'l Irak*, Dar el-Hurriye Basımevi, Bağdat, 1978, s. 16.

³ Fazıl Mehdi Beyat, *ed-Devle el-Osmaniyye fi'l-İMecal el-Arabi*, El-Veahde El-Arabiye Araştırma Merkezi, Beyrut, 2007, s. 107.

⁴ İbrahim Halil el-Allaf, *Tarih el-Vatan el-Arabi*, s. 90.

⁵ Halil Ali Murad, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, Mevsuat Musul el-Hazariye, C. 5, Musul 1992, s. 137.

⁶ Halil Ali Murad, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, s. 36.

II. Abdülhamit döneminde Irak'ın kuzeyine tayin olan valilerin politikaları; merkezîyetçi yönetimi uygulamak ve aşiret reislerini zayıflatmak ve onları devlete bağlı hale getirmektir. Bu politika da bölgeyi derinden etkilemiştir.⁷ Arnest Dawsen, Osmanlı'nın Irak'ın "Zirai topraklarını taradığını, Musul Vilayeti de dâhil olmak üzere ziraî toprakların üçte birinin tapuya kaydedildiğini" belirtmiştir.⁸ Örneğin; Mithat Paşa arazi kanunlarını uygularken Irak'ın kuzeyinde bulunan Rifi'de (taşra bölgesi) büyük problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Yeni kanun gereği ziraî toprakların büyük bir kısmının devlete ait olması gerekmektedir. Fakat bu kanundan sonra araziler, Kürt şeyh ve ağalar ile Türkmen zenginlerinin eline geçmiştir.

Bu politika Erbil'de, ağalar ve aşiret reisleri tarafından sürdürülen arazileri gasp etmek amacını gütmektedir. Bazen güçlü aşiretler, komşusu olan zayıf aşiretlerin arazilerini kendilerine katmaktaydılar. Buna bir örnek; bir İngiliz sorumlusunun ifade ettiğine göre Erbil'in Dizeyi Aşireti'nin reisinin bu uygulamayla 1918 yılında 52.350 dönümden fazla toprağa sahip olmasıdır.⁹ Bu siyasetin sonucunda şeyhler, arazi sahipleri haline gelmişlerdir. Artık aşiret içindeki ilişkiler fertler arasında eşitlik üzerine dayanmıyor, mal varlığı esasına göre şekilleniyordu. Bu zenginliğin kaynağı da çiftçileri sömürmeye dayanıyordu. Hatta bazı yerlerde aşiret reisleri ve şehir zenginleri daha fazla araziye sahip olmak için birbirlerine yardım etmişlerdir.

Tapu politikası sonucu; Erbil'in Türkmen ileri gelenleri ile Kürt ağaları ve aşiret liderleri arazilerin büyük bir kısmına sahip olmuşlardır. Arazi kanunu gereği, köylerin bir kişi adına kaydedilmemesi gerekiyordu. Fakat devlet, köyleri ağa ve muhtarlar adına kaydediyordu ve bunun yapılma nedeni de bu bölgelerde huzurun sağlanması idi. Böylece çiftçiler yalnızca bir kiracı konumuna düşmüşlerdir. Bu durum, Irak'ta büyük problemlere yol açmıştır. Zira zenginlere kalan bu araziler çiftçiler tarafından ihmal edilmiş ve bu araziler büyük zarara uğramıştır.¹⁰ Böylece Osmanlı yönetimi tapu politikasının Irak'ta fiili bir şekilde uygulanamayacağını anlamış ve sonrasında toprak dağıtımını iki fermanla

⁷ Selcuk Duman, *Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908-1922)*, Berikan Yay., Ankara 2000, ss. 24-25.

⁸ İmad Ahmet el-Cevahiri, *Müşkilet el-Arazi*, s. 258.

⁹ Hınna Batatu, *el-Irak et-Tabakat el-İçtimaiyye ve'l-Harakat es-Sevriyye el-Hadise min Ahd ed-Devle el-Osmaniyye İla Kıyam el-Cumhuriyye*, Mussaset el-Ebhas el-Arabiyye Yayınevi, Beyrut 1998, s. 98.

¹⁰ Halil Ali Murad, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, s. 41.

durdurmuştur.¹¹ Böylece bölgedeki tapu dağıtım süreci, Mithat Paşa'nın valiliği dönemiyle (1869-1872) sınırlı kalmıştır. Daha sonraki Musul Valisi Vecihi Paşa zamanında Tanzimat Dönemi'nde Musul Eyaleti'nde ilan edilen tımar sistemi kaldırılmıştır. Bölge topraklarına sahiplerinin ellerinde bulunan buyruklara dayanarak, devletin tayin ettiği memurlar vasıtası ile tapu verilmesi kararlaştırılmıştır. Dersaadet tarafından verilmesi kararlaştırılan tapu senetlerinin, bölgenin uzaklığı sebebiyle 1870 senesinin Şubat ayından itibaren verilecek olan senetlerin birer nüshasının Defterhane'ye gönderilmesi kaydıyla Bağdat Valiliği tarafından verilmesi kabul edilmiştir.

Erbil'de İltizam Uygulaması

Osmanlı Devleti, bu bölgenin coğrafî, sosyal ve toprak yapısını gözetenek Tanzimat kararlarını uygulamaya çalışmıştır. 1865 senesinde çıkartılan ve sıkıntılı bir şekilde uygulanan toprak yasası, aynı zamanda toprakların iltizam suretiyle işletilmesini, müzayede yolu ile yıllık belli bir bedel karşılığında taliplerine (mültezimlere) verilmesi sistemini getirmiştir.¹² Irak'ın diğer bölgeleri gibi Erbil de iltizam sisteminden etkilenmiştir. Irak'ta iltizam sistemi 19. yüzyılın sonlarına kadar fiili bir şekilde uygulanmıştır.¹³ İltizam siyaseti çiftçileri oldukça olumsuz etkilemiştir. Çünkü mültezimlerin çiftçilere yüksek vergiler koyması çiftçilerin köylerini bırakmasına sebebiyet vermiştir.

Arazî-yi Seniyye

Kaynağı tam olarak belirlenememekle birlikte, daha sonradan seniyye olarak adlandırılan bu topraklarının kökeninin Hass-ı Hümâyûn'a dayandığını söylemek mümkündür. Irak'ta bu mülkiyet biçimindeki büyük artış, Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla başlamıştır. Tarımsal verimliği yüksek, çok geniş ölçekteki araziler birkaç ay içerisinde Sultan II. Abdülhamit'in özel mülkiyetine geçirilmiştir. Musul, Bağdat ve Şehrizer bölgelerinde de seniyye arazileri vardır.¹⁴ Bölgede eskiden beri var olduğu bilinen petrolün devlet yetkilileri tarafından öğrenilmesi hakkında kesin bir tarih

¹¹ Halil Ali Murad, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, s. 123.

¹² Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, ss. 95-99.

¹³ Hamdi el-Vekil, *Mulkiyet el-Arazi ez-Ziraiye fi Mısır Hilal el-Karn et-Tasi Aşar*, el-Heye el-Mısıriye el-Amme Yayınevi, Mısır 2007, s. 216.

¹⁴ Albertine Jwaideh, "The Senniya Lands of Sultan Abdulhamid II in Iraq", (Çev. Dr. Burcu Kurt), *International Journal of Histori Studies*, Voume 5 Issue on Lausanne, July, 2013, s. 302-303.

bulunmamakla beraber ilk kez 1857 yılında Şehrizor Valisi Ali Rıza Paşa tarafından dile getirildiği söylenmektedir. Tanzimat öncesine kadar bölgedeki petrol ve yeraltı kaynakları tımar sahipleri tarafından değerlendirilmekteydi.

Tanzimat'tan sonra ise getirilen tapu kanunu çerçevesinde, bu tür yeraltı kaynaklarına sahip topraklar, mîrî topraklara dâhil edilmiştir. Bu kaynakların işletilmesi ise Osmanlı tebaası olan mültezimlere verilmiştir. Kaynakları barındıran topraklar; buradaki zenginliklerin Batı Avrupa ülkeleri için önemli bir enerji kaynağı haline gelmesi, Osmanlı mültezimlerinin işletmedeki yetersizlikleri ve petrol kuyularının aşiret saldırıları sonucu yakılmaları üzerine Hazine-i Hassa toprakları kapsamına dâhil edilmiştir. 1890 ve 1898 senelerinde, Sultan II. Abdülhamit döneminde, Bağdat ve Musul petrol yataklarını da içine bu topraklar, özel fermanlar ile padişahın Hazine-i Hassasına alınmıştır. II. Abdülhamit'e ait arazilerde yapılan teftiş sonucu "Petrol, kömür, kükürt, güherçile vs. madenlerinin bulunduğu" dair rapor Hazine-i Hassa-i Şahane Nezaret-i Celilesi'ne sunulmuştur. Bu belgede durum şöyle ifade edilmiştir:

*"..... Musul Vilayeti Celilesi'nde vaki bi'l-cümle emlak-i makhusa-i cenab-i padişahinin devr-ü teftişi sırasında ma'adin-i mevcude hakkında netice-i şuhudat ve tahkikat-ı acizinin arz ve beyanına iptidar olunur şöyle ki ma'adin-i mevcudenin mevaki'ini ira'e eylemek üzere tersim ve rabt edilen harita mütala'asından dahi müsteban olacağı üzere Şarkat mukata'a-i seniyyesi dahilinde Musul'a on iki ve Nehr-i Dicle'ya bir saat mesafede vaki' Hayyare tepelerinin Şark eteklerinde birbirinden on dakika ara ile iki mevki'de gazyığı petrol ma'denleri ve bunların beş dakika üst tarafında kükürt madeni ve bunlar miyanında cabeca bir nevi ekşi toprak ve buradan dört saat cihet-i garbide vaki' Şure karyesinde azotit potas yani güherçilebulunduğu."*¹⁵

Ayrıca, Musul'da, padişaha ait arazide çıkan petrolün arama ve işletme hakkı Hazine-i Hassa'ya verilmişti.¹⁶ Daha sonra da Musul ve Bağdat'taki petrol madenlerinin

¹⁵ Cevat Ekici, Muzaffer Albayrak ve diğerleri, Osmanlı Dönemi'nde Irak Fotoğraf ve Belgelerle, Başbakanlık Devlet Arşifleri Genel Müdürlüğü-Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Plato Basımevi, İstanbul, 2006, s. 208.

¹⁶ "Musul Vilayeti dahilinde bulunan emlak-ı mahsusa-i cenab-ı cihanbani derununda kesretle petrol gaz madenleri zukur etmekte olmasına mebni umum Musul Vilayeti dahilinde gerek emlak-ı seniyye derununda ve gerek sair cihetlerde petrol gazı madeni taharrisi ve işletmesi imtiyazının münhasıran Hazine-i Hassa-i Şahane namına verilerek ale'l-husul icab eden ferman-ı alinin tastir ve i'tası Hazine-i Hassa Nezaret-i Celilesinin tezkire-i maruzası üzerine şeref sadır olan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi iktiza-yı alisinden bulunmuş olmağla olbabda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l emrindir. Bkz; Cevat Ekici, Irak, ss. 210-212.

idaresi birleştirilerek imtiyazı Hazine-i Hassa'ya bırakılmıştı.¹⁷ Musul ve Bağdat havalisinde, Dicle-Fırat nehirleri havzasında yapılan petrol araştırmaları ile görevli maden mühendisi Paul Groskop'un 21 Ekim 1901'de Hazine-i Hassa'ya yazdığı rapor oldukça ilgi çekicidir. Mühendis Groskop raporunda “Fırat ve Dicle sahillerinde bulunan petrol yataklarının dünyanın en önemli petrol kaynaklarından biri olduğunu” ifade etmiştir. Ayrıca görmüş olduğu en zengin ve önemli kaynağın Kerkük'ten on beş kilometre mesafede bulunan -*Baba GürGür*- petrol madenleri olduğunu belirtmiştir. Bu araziler, Erbil'de de arazi-i seniyye adı altında kaydedilmiştir.

Bu topraklardaki çiftçilerin durumu, diğer toprakların çiftçilerine kıyasla daha iyiydi. Zira devlet bu topraklara daha iyi bakıyordu. Ayrıca vergi ve çiftçilere hizmet vermek konusunda da avantajlıydı. Burada, Sultan II. Abdülhamit'e bağlı arazi-i seniyyelerin özel idareleri vardı. Bu topraklar Musul civarında ve Büyük Zap ile Küçük Zap bölgeleri arasında bulunuyordu. Bu seniyyelerden Süleymaniye'deki Delin, Malevan ve Bakırco ile Erbil'deki Mahmur çok geniş bir araziye sahipti. Bu topraktaki çiftçilerin durumu Irak'taki diğer çiftçilerden daha iyiydi. Nitekim bu çiftçiler mahsulün yarısına sahip olmaktaydılar. Mahsul az olduğu durumlarda tazminat, yardım ve kredi alma fırsatları vardı.

Ayrıca bu toprakların çiftçileri askerlik hizmetinden de muaf tutulmaktaydılar. Görüldüğü gibi arazi-yi seniyyeler, Irak'ın en verimli topraklarıydı. Bu arazilerin geliri yüzbinlerce Osmanlı lirası tutarındaydı.¹⁸ Bölgenin zengin yeraltı kaynakları 20. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa emperyalist güçlerinin rekabetine konu olmuştur. 1904 yılının Temmuz ayında II. Abdülhamit tarafından, Alman sermayeli olan Anadolu Demiryolu Şirketine, Bağdat, Musul bölgelerinde bir yıl petrol arama ayrıcalığı verilmiştir. 1888 yılında Berlin-Bağdat Demiryolu inşasının imtiyazını alan Almanlar, bu son imtiyazla Irak topraklarında büyük ekonomik çıkarı olan İngilizlerin önüne geçmişlerdir. 1908 yılında Meşrutiyetin ilanından sonra II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile petrol yataklarını barındıran bu topraklar Maliye Bakanlığı'na devredilmiştir.¹⁹

¹⁷ Cevat Ekici, Irak, s. 218.

¹⁸ İbrahim Halil el-Allaf, *Tarih el-Vatan el-Arabi*, s. 129.

¹⁹ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 223.

Erbil Halkının İktisadi Durumu

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi daha çok tarıma dayanmaktaydı. Irak Türkmenleri, Osmanlıların geldikleri ilk dönemde şehirlerde yönetim kadrolarında bulunmalarının yanı sıra, tarım ve hayvancılıkla da gücü ellerinde bulunduruyorlardı. Ancak Türkmenlerin 18. yüzyıldan itibaren, Irak'ın büyük şehir ve kasabalarında yerleşmiş olanları büyük ölçüde el sanatları, esnafılık ve ticaretle uğraşmaya başlamışlardı.²⁰ Erbil'deki Türkmenler, Erbil'in içinde yaşamaktaydılar ve kentin nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmaktaydılar. Riç, Erbil'in Kürt ve Türkmenlerden oluştuğunu yazmaktadır.²¹

Kürtler çoğunlukla Erbil'in dışında yaşamaktaydı. Kaptın Hay'a göre; Erbil ve Kerkük'teki Türkmenler okuma ve yazmayı bilmekteydiler ve bazı mülklere de sahiptiler. Bazıları da devlette memur olarak çalışmaktaydı ve Avrupaî tarzda giyinmekteydiler. Bunlar bir efendi tabakası oluşturmuşlardır. Efendi lakabı, din adamları, devlet memurları ve askeriyede çalışan alt rütbeli askerlere de verilmekteydi. Erbil ve Kerkük özellikle Kerkük Türkmenleri, Türkçeyi bildikleri için devlet dairelerinde daha çok çalışmaktaydılar.²²

Musul ve Şehrizor vilayetleri içinde yaşayan Kürtler, genelde dağlık bölgede ve İran sınırı yakınlarında göçebe; kırsal kesimde yarı yerleşik; şehirlerin etrafındaki köy ve kasabalarda da yerleşik olarak aşiretler halinde yaşamaktaydılar. Göçebe olan aşiretler, geçimlerini hayvancılıkla sağlardı. Bir kısmı da geçimini bölgedeki köyleri basarak ve kervanları yağmalayarak sağlamaktaydı. Yarı yerleşik olanlar ise geçimlerini hayvancılıkla uğraşarak; köylerde yerleşik olanlar ise aşiret ağalarının geniş topraklarında çiftçilik yaparak geçinmekteydiler.²³

Aşiretlerin idaresi aşiret reisi, ağa veya kuha tarafından sağlanmaktaydı. Aşiret reisinin, yiğit ve misafirperver olması gerekirdi. Aşiret lideri ve aşiretin ileri gelenlerinden oluşan bir danışmanlık meclisi bulunurdu. Ağa ise, köyün başkanıydı.

²⁰ Aynı Eser, s. 62.

²¹ Rich, *Rihlet Riç*, s. 125.

²² William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, ss. 84-85.

²³ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 68.

Köyün her şeyi ağadan sorulurdu. İdare ve kadılık işlerini de ağa görmekteydi. Ağalar ve toprak sahipleri bu zirai toprakları idare etmekteydiler. Zira bu ağa ve toprak malikleri ile çiftçiler arasında sıkı bir akrabalık bağı vardı. Fakat bu durum Erbil'in güneyinde yaşayan Dizeyi aşireti için geçerli değildi. Zira aşireti yöneten ile çiftçiler arasında bir akrabalık bağı yoktu.²⁴ Çiftçiler, topraklarını korumakla sorumluydular. Bazıları ağaları, İngiliz baronlarına benzetmişlerdir. Zira kendisi hiçbir el emeği vermeden aşiretin topladığı paradan gelirini temin etmekteydi. Çiftçi toprağının %10'unun vergisini ve ayrıca hayvanlarının vergisini vermekteydi. Devlet, ağadan arazilerin ve hayvanların vergisinin toplamının %10'undan daha aşağı bir para alırdı.

Ağa'nın, köyde bir evi ve yanında da divahanesi (misafirhane) vardı. Tabii ki köylüler bu misafirhanenin giderlerini de karşılamakla yükümlüydüler. Muhtara ise aşiret lideri veya ağa, köyün başkanlığını verirdi. Zira aşiret lideri veya ağa otoritelerini direkt köylere uygulayamazlardı. Bunun için muhtar; aşiret lideri ve ağa ile çiftçiler arasında bir bağlantı noktası idi.²⁵ Çiftçi, mahsulün %10'unu aşiret reisine verirdi. Buna ilave olarak, aşiret lideri çiftçiden birşey isteyemezdi. Buna rağmen bir aşiret âdeti olarak çiftçi, aşiret liderine yılbaşında her sürüden bir hamile koyun, ayrıca bayram gibi özel münasebetlerde de özel hediyeler verirdi. Aşiret adamları her türlü dış tehlikeye karşı aşiret liderine yardım etmekle sorumlu sayılırdı ve gerekirse de devlete bile karşı çıkarlardı. Bu da ağaların ne kadar büyük bir otoriteye sahip olduklarını göstermektedir.²⁶ Aşiretlerde diğer bir önemli husus da fasıl konusudur. Fasıl da her türlü aşiret içi veya aşiret arası anlaşmazlıkların aşiret yoluyla çözülmesidir. Bu da aşiret içinde bir kişiye, aşiret adına konuşma yetkisi vermekle olur. Mahkeme kurulsa bile, kurulan mahkemenin aşiretin veya aşiretlerin aldığı kararı onaylaması gerekirdi.

Mahkemelerde para cezaları, aynî ödemeler şeklinde gerçekleşiyordu. Ama büyük anlaşmazlıklarda tazminat hesaplanırdı. Yani kaç kişi ölmüş, ölenler erkek mi, çocuk mu yoksa bayan mı diye bakılır veya zarara uğrayan hayvan sayısı veya tarım miktarı hesaplanırdı. Aşiretler arasındaki anlaşmazlıklara gelince bazen bu anlaşmazlıklar yıllar sürer ve bu anlaşmazlıklara bir son vermek için bazen devlet arabuluculuk yapardı.

²⁴ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 60.

²⁵ Aynı Eser, s. 62.

²⁶ William Rupert Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 68.

Aşiretler arasındaki anlaşmazlıkların en büyük nedeni; aşiretlerin daha fazla toprağa sahip olmak istemeleriydi.²⁷

Erbil’de Tarım

Erbil’in yüzölçümü 18.170 km²’dir. Ziraat için kullanılan toprak ise 4.557 km²’dir. Bu da Erbil toprağının %25’ine denk gelmektedir.²⁸ Erbil Kazası, tarım bakımından Musul Vilayeti’nin en verimli kazası idi.²⁹ Kuzeyindeki diğer bölgelerde olduğu gibi Erbil’de de ziraat yağmura bağlıydı. Yağmurun düzenli bir şekilde yağmaması kıtlığa yol açardı.³⁰

Erbil’de, 1880 yıllarında büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Bunun sonucu olarak her şeyin fiyatı yükselmiş ve enflasyon yaşanmıştır. Öyle ki gıda malzemeleri hariç her şeyin ticareti durma noktasına gelmiştir. Hatta aileler kızlarını mehir olarak yalnız yemeklerini temin etme karşılığında evlendirmişlerdir. Bu çok ağır yaşanan kıtlık sonucu gıda fiyatları 10-50 kat arası artmıştır. Tüm canlıları olumsuz etkileyen bu kıtlığın nedeni o sene Erbil’i fırtınanın vurmuş olmasıydı.

Bu açlık veya kıtlığın adı Bağdat’ta *Birsime* olarak geçmiştir. Bu isimlendirmenin kökeni çok sayıda Kürt’ün Bağdat’a göç ederek orada sokaklarda “birsime” yani “açım” diye bağırmalarıdır. Musul’da ise buğdayın bir ölçüğü bir liraya satıldığı için bu yıla Am el-Lira (Lira Yılı) adı verilmiştir.³¹ Bu kıtlıkta Musul’da bulunan bazı yabancıların notlarını ihmal etmemek gerekir. Musul’da bulunan Fransa konsolosu Mösyö Sufi, 23 Şubat 1880 tarihinde bu kıtlıkla ilgili hükümetine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda:

“Irak’ın kuzeyinde bir kıtlık yaşandı ve gittikçe kıtlık şiddetleniyor. Köylüler, köylerini şehre doğru terk ediyorlar. Halk, büyük bir sıkıntı içindedir, açlık ve işsizlik yaşanmaktadır. Halk, ölü hayvanların leşlerini yemeğe kalktı” diye yazmaktadır³²

²⁷ Aynı Eser, ss. 73-74.

²⁸ Muhammed Emin Zeki, Hulasat Tarih el-Kurd ve Kurdistan min Akdem el-Usur Et-Tarihiyye, Çev. Muhammed Ali Avni, Dar eş-Şuun es-Sekafiyye Yayınevi, Bağdat 2005, s. 176.

²⁹ Musul Vilayeti Salnamesi, H 1330/ M 1912, s. 280.

³⁰ Muhammed Emin Zeki, Hulasat Tarih el-Kurd ve Kurdistan, s. 178.

³¹ Abbas el-Azzavi, *el-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C. 8, Dar el-Arabiyye li'l-Mevsuat, Beyrut 2004, s. 63.

³² Kenan Müftü, “Grani Hawler”, *Hawler Ansiklopedisi*, 1. baskı, C. 3, Grin Galeri Basımevi, Lübnan, 2009, s.1326

Osmanlı Devleti, 1891 yılında bölgedeki çiftçileri teşvik etmek için bir takım önlemler aldı. Patates ziraatını teşvik etmek için patatesin beş yıl aşar vergisinden muaf tutulması, hayvanlara ücretsiz yem dağıtılması bu önlemlerden bazıları idi.³³

Erbil'de 1895 yılında bir Ziraat Bankası kuruldu. Bu banka 1883 yılında Musul'da açılan Ziraat Bankası'nın bir şubesi idi. Bu aslında tam anlamıyla bir banka değil, bir yardım fonu (sandığı) idi. Bu bankanın açılma nedeni çiftçileri yüksek faizlerle borç almaktan kurtarmaktı. Zira çiftçiler, bazı tacirlerden yüksek faiz karşılığında borç almaktaydılar. Banka, çiftçilere %1 faiz karşılığında borç vermekteydi. Çiftçinin aldığı borcun karşılığında borç miktarının iki misli kadar bir arsa rehin koyması gerekiyordu. Borcun ödeme süresi en çok bir yıldır. Bu bankanın çalışması hakkında fazla bilgi mevcut değildir.³⁴ 1899 yılına gelindiğinde devlet on yıl daha patatesi vergiden muaf tutmuştur. Ayrıca 1875 yılında çıkan bir fermanla, çiftçileri teşvik etmek için onlara altın, gümüş ve bakır madalyalar verilmiş ilave olarak, 3 yıl daha çiftçiler vergiden muaf tutulmuşlardır.³⁵ 1879 yılında çıkan bir fermanla, her vilayette, sancak ve kazalarda ziraat odalarının kurulmasına izin verilmiştir.³⁶

Erbil, hububat (buğday ve arpa) ürünlerinde çok verimliydi ve mahsul oranı 8-10 kata kadar çıkabilmekteydi. Bu oranı Erbil yakınlarında olan Karaçuğ Ovası'yla kıyaslarsak Karaçuğ Ovası'nda, yağmur bol yağarsa hububatın oranı, 30 ile 40 kata kadar çıkmaktaydı. Pirinç ise sulak ovalarda yetiştirilirdi. Pirinç Mart ayında ekilir ve Kasım ayında hasat edilirdi. Pirincin yanında nohut, susam ve pamuk da ekilmekteydi.³⁷ Erbil'in ekonomik durumu, özellikle ziraat ve ticareti yabancı seyyahların ilgisini çekmiştir. Erbil'de, buğday ekini çok yaygındır. Bunun hakkında Kristiyan Nipur, şöyle demiştir:

*“Erbil bölgesinde ekilen buğdayı diğer bölgelere kıyaslarsak 10-15 kat daha fazla idi. Ayrıca yağmura dayanan bölgelerde ekilen buğday daha güzel ve tatlıdır.”*³⁸ 1906 yılı istatistikleri Erbil'in hububat üretimindeki verimliliğini doğrulamaktadır. Erbil'de buğday ekilen toprak, 100.000 dönüm, alınan hasat 480.000 kile idi. Arpa ekilen toprak,

³³ Muhammed Emin Zeki, Hulasat Tarih el-Kurd ve Kürdistan, s. 117.

³⁴ Halil Ali Murat, "İdarey Hawler le Serdemi Osmanide", *Hawler Ansiklopedisi*, 1. baskı, C. 2, Grin Galeri Basımevi, Lübnan, 2009, s. 1378.

³⁵ Muhammed Emin Zeki, Hulasat Tarih el-Kurd ve Kürdistan, s. 1178.

³⁶ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, ss. 102-103.

³⁷ Carsten Niebuhr, *Rihlet Nipor*, ss. 90-91.

³⁸ John Philip Newman, *The Thrones and Palaces in Babylon and Nineveh*, New York, 1876, s. 223.

50.000 dönüm, alınan hasat 240.000 kiledir. Pirinç ekilen toprak, 640 dönüm, alınan hasat 8.000 kiledir.³⁹ Tahılların yanı sıra baklagiller de ekilmekteydi. Erbil kazasında, 320 dönümden 3.200 kile nohut, 26.880 kile bakla ve 384.000 kile mercimek üretilmiştir.⁴⁰

Erbil'de sanayide kullanılan tarım ürünleri de yetiştirilmiştir. 1906 yılında pamuk ekilen 2.000 dönüm topraktan 50.000 has kıyye ürün alınmıştır. Susam ekilen 160 dönüm topraktan 1.600 has kıyye ürün elde edilmiştir.⁴¹ 1906 yılında Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarına bağlı kazalarda üretilen meyve miktarı ile ilgili istatistiğe bakıldığında, Erbil'in Musul Vilayeti sancak ve kazaları içinde meyve üretimi yapılmayan tek yer olduğu göze çarpmaktadır.⁴²

Niuman, Erbil toprağının “*çok verimli ve ziraat yanında hayvan beslemek için çok uygun*” olduğunu belirtmiştir. Şehirde, maşiye (inek, koyun, kuzu vb.) sürülerini görmüştür. Çiftçilerin, bu sürüleri yaz mevsiminde dağlık bölgelere götürdüklerini de belirtmiştir. Bazı Erbil zenginleri, yaz mevsiminde koyun sürüleriyle dağlık bölgeye gidiyorlar ve sonbahar mevsiminde köylerine ve şehirlerine dönüyorlardı.⁴³ 1906 yılında, Erbil'deki canlı hayvan sayısı şöyledir: 3750 kısrak, 6500 merkep, 1800 inek, 800 öküz, 228.000 koyun-kuzu, 30.352 keçi, 150 deve ve 590.000 kümes hayvanı. 1906 yılı Musul vilayeti canlı hayvan istatistiğine göre kümes hayvancılığında Erbil birinci sıradadır ve büyük ölçüde vilayetin tavuk ve yumurta ihtiyacını karşılamaktadır. Aynı yıl Süleymaniye Sancağına bağlı Şehr-i Pazar'da 25.000 kümes hayvanı mevcuttur. Musul'un diğer sancak ve kazalarında kümes hayvancılığı yapılmamaktadır.⁴⁴

Erbil Kazası'nda, aynı yıl (1906) 100.000 kıyye süt, 150.000 kıyye peynir, 100.000 kıyye tereyağı, 250.000 kıyye yün, 20.000 kıyye keçi kılı, 1000 adet sığır kılı ve 4.200.000 adet yumurta üretilmiştir.⁴⁵ Yakut Hamavi, Erbil ziraatının, yağmur suyu ve yeraltı sularına dayandığını belirtmiş, bu yeraltı sularının Dicle Nehri sularından hiç farklı olmadığını yazmıştır.⁴⁶ Yeraltı suları kuyu kazarak elde edilirdi ve bu kuyuların derinliği

³⁹ 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmani Ziraat İstatistiği, ss. 98-101.

⁴⁰ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 194.

⁴¹ 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmani Ziraat İstatistiği, ss. 210-211.

⁴² 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmani Ziraat İstatistiği, ss. 288-289.

⁴³ John Philip Newman, *Babylon and Nineveh*, s. 224

⁴⁴ 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmani Ziraat İstatistiği, ss. 344-345.

⁴⁵ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 209.

⁴⁶ Meğdid Hacı, *le Arbaillo ta Hawler*, s. 38.

de 60-80 ayak arasında değişmektedir.⁴⁷ Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar hasat elle yapılıyordu. Erkek ve kadınlar buna katılırlardı. Ovalarda, dağlı bölgelere göre kıyasla hasat daha erken başlar ve daha erken biterdi. Halk, çalışmak, geçimini sürdürmek ve para kazanmak için bu işe katılırdı; iş sonucu da mahsulün altıda birini alırdı.

Mahsul az olursa, bu orandan daha az bir oran alırlardı. Mahsul *cencer* ile taşıyorlardı ve cenceri olmayan da 2-6 hayvanla taşırdı. Bu iş yaz mevsiminin ortasında gerçekleşirdi. Sonra özel bir aletle hububatı samandan ayırırlardı ve mahsul arıtılırdı. Bu iş Eylül'e kadar devam ederdi.⁴⁸ Buğdayın iki önemli türü vardır. Sert olan cinsine *reşgul* denilir. Reşgul bulgur için de kullanılırdı. Diğerine de *kandehari* adı verilmişti. Bu da un yapmak için çok uygundu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce buğday Avrupa'ya ihraç edilirdi. Arpaya gelince, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra fiyatı kıyaslandığında fiyatlar şu şekilde idi: Savaştan önce buğday 40 sterlin ve arpa 24 sterlin idi. Savaştan sonra buğday 1.500 sterlin ve arpa 1.200 sterlin olmuştur.⁴⁹ 1920 yılında buğday, 300 sterlin ve arpa da 200 sterlin idi. Irak'ın güneyinde Erbil'in tersine arpa daha fazla ekilirdi. Eylül ayında ekilen ve Nisan ayında yetişen buğdaydan dolayı köyün çevresindeki tarlaların hepsi parlak ve canlı idi. Bazı çiftçiler de tarlayı gelecek sonbahar için hazırlarlardı. Mayıs ayından Ağustos ayına kadar tarlalar aynısı gibi kalır veya içinde kavun veya erik ekilirdi. Bu iki meyve sulama istemezdi.

Yaz mevsiminde istenmeyen bitkiler tarlaları kaplardı. Bu faydasız bitkiler, kış ayında yakacak olarak kullanılır ve yakılırdı. Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında tarlalar hazırlanır ve tohumlar serpilirdi. Bu durumda mahsul daha erken yetişir ve toprak, daha fazla mahsul verirdi. Ocak ve Şubat aylarında yağın yağmurlar, hububatın iyi yetişmesi için gerekliydi. Çiftçiler, bazen toprağı hazırlamak için yeterli hayvan bulunmaması, bazen bölgede olan huzursuzluktan dolayı veya devlet adamları tarafından el konulma endişesi olduğu için mahsullerini toplayamazlardı.⁵⁰

Jeologlar Erbil hakkında şu bilgileri vermektedirler. "*Erbil Ovası su bakımından çok zengin bir bölgedir ve yeraltı sularıyla çok beslendiği için kuyu açmaya uygundur.*

⁴⁷ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s.103.

⁴⁸ Meğdid Hacı, *le Arbaillo ta Hawler*, s. 169.

⁴⁹ Kemal Mezhar Ahmet, *Kurdistan fi Senevat el-Harb el-Alamiyye el-Ula*, Çev. Muhammed Mulla Abdülkerim, 3. baskı Farabi Yayınevi-Beyrut ve Dezgay Araz Yayınevi-Erbil, Beyrut ve Erbil 2012, s. 86.

⁵⁰ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s. 93.

Erbil'in buğday, pirinç ve pamuğu ünlüdür. Toprağı çok verimlidir. Hububatın en büyük düşmanı çekirge ve güvedir. Çiftçi, çok az imkânla bu istilacılara karşı savaşıyor ve çoğu zaman ilaçlama parası olmadığı için eli kolu bağlı kalarak uğradığı zararı izler. Çekirge, mahsulleri büyük zarara uğratar ve bazen mahsulün tamamını yok eder.”⁵¹

Erbil'in Ticareti

Ekonomik yönden Erbil 1600'lerin üçüncü çeyreğinde Musul ile aynı düzeyde idi. Erbil, Kerkük, Zaho gibi kasabaların geçim kaynağı olan hayvancılık ve tarım, buna bağlı olarak deri, et, yün ve tarım ürünleri sadece kendi şehirleri için değil bölge için de önem arz etmiştir. Bunun yanı sıra Musul, Erbil, Altunköprü, Kerkük ve Hanekin'de bazı Türkmenler ticaret yaparken bazıları da küçük esnaflıkla uğraşmakta idiler. Bir kısmı ise mesleklerini icra etmek veya memuriyet için Irak'ın değişik şehirlerine göç etmişlerdir.⁵² Osmanlı döneminde, Erbil ve çevresi birçok seyyah ve kervanın uğrak yeri olmuştur. Zira, Erbil, ulaşım yolları üzerinde idi. Erbil, Irak'ın kuzeyinde önemli bir coğrafi konuma sahipti çünkü şehirleri birbirine bağlayan yollar Erbil'den geçiyordu. Erbil, Irak'ın diğer şehirlerine birkaç anayol ile bağlıydı. Burada da bazı yan yollar da bulunuyordu. Bu yolların en önemlisi; Doğu Dicle Yolu olarak tanınan, Bağdat-Musul yolu idi. Bu yol Musul'dan başlar ve birçok yerden geçerdi. Geçtiği yerler Bartalla, Karakoş, Beldet Şeyh Emir, Amedan Köyü, Baz Gırdan Köyü ve Baz Sahır Köyü'dür. Sonra Hazır, Kelek ve Zap Nehri'ni geçer ve Ankava, Erbil, Kuştepe, Altun Köprü ve Kerkük istikametinde ilerler. Bu yol Bağdat'a kadar devam etmektedir. Irak tarihinde çok önemli bir yol olan bu güzergâh Kerkük, Erbil ve Musul yoluyla Irak'ı Avrupa'ya bağlamaktaydı. Bu yola, Eski Şehrizor yolu denilirdi.⁵³ Yabancı seyyahlar ve kervanlar, bu yolu kullanmayı tercih ederlerdi.

Bu yol diğer yollardan daha güvenli olup, birçok kasabadan geçiyordu ve Osmanlı Devleti tarafından korunmaktaydı. Buna rağmen bu yollar, ara sıra Dizeyi, Hemavend ve Caf gibi bazı Kürt aşiretlerinin saldırısına uğramaktaydı. Ayrıca bu yolda, bahar mevsiminde karların erimesi sonucu bazı bölgelerde yol kesilirdi ve bu yolu kullanan

⁵¹ Aynı Eser, s. 100.

⁵² Albertine Jwaideh, *Sultan II Abdülhamid'in Irak'taki Emlakı*, s. 303.

⁵³ Yusuf Gunayme, *Ticaret el-Irak Kadimen ve Hadisen*, Irak Basımevi, Bağdat, 1955, s. 105.

kervanlar ilerleyemezdi; bunun sonucu olarak ulaşım aksardı. Diğer bir yol da, Erbil'i İran şehirlerine bağlayan yol idi. Bu yol Erbil'den başlar ve birçok şehir ve kasabadan geçerdi. Bu kasabalar Köysancak, Ranye, Sengeser, Kalet Dize, Serseşt, Sakız, Bicar, Zincan, Kazvin ve Tahran idi. Erbil'i İran şehirlerine bağlayan başka bir yol da yine Erbil'den başlamaktaydı ve Şuvan Köyü, Harir Ovası, Halifan, Ravanduz, Rayat, Livan Nehri, Mehabad, Tebriz ve Erdebil'i geçip Kazvin Denizi'ne ulaşmaktaydı. Bu yol Irak ve İran'ın birçok önemli kasabalarından geçmekteydi.⁵⁴

Erbil ticaretinin canlanmasında birkaç faktör vardır. Birinci olarak Erbil'in önemli coğrafi konumu Erbil'i bir ticaret merkezi yapmıştı. Yukarıda görüldüğü üzere Erbil, İran'dan gelen kervanların merkezi olmuştur. Aşiretler arasında, takas yoluyla alışveriş yapılırdı. Sermayedarlar, küçük tacirlere anapara (sermaye) vermekteydiler. Bunlar belirlenen oranda kazanca ve zarara ortak oluyorlardı. Bazen de bu sermayedarlar, İslam kurallarına aykırı olmasına rağmen %33'e varan faizlerle tacirlere kredi veriyorlardı. Bu tür krediler özellikle tarım meselelerinde çok yaygındı.

Zira çiftçi, tarımda kullanmak için, bazı küçük alet veya tohumları, bu kredilerle (borçlar) almaktaydı. Mahsul verimsiz veya kötü olduğunda çiftçi bu borcu ödemiordu ve aşiret şeyhi tarafından da toprağına el konuluyordu. Alışveriş Türk lirası ile yapılırdı.⁵⁵ Bu dönemde Erbil hububat ihraç etmekteydi. Erbil'in buğdayı bol ve kaliteli olduğu için Musul ve Bağdat'a ihraç edilen en önemli ürün idi.⁵⁶ Erbil, buğday ve arpa yanında yün, tütün, ağaç ve bal ihraç etmekteydi.⁵⁷ Şehir, önemli ürünlerini ile çay, şeker ve kahveyi de bazen Musul'dan bazen de Bağdat'tan temin ediyordu. Sablah gibi bazı İran şehirlerinden, ipek, deri ve katır alırlardı. Erbil tacirleri bu ürünleri Bağdat'a keleklerle göndermekteydiler. Irak şehirlerinin çarşıları (Erbil'de dâhil) bir canlılığa sahip ve çok hareketlidir. Bu çarşılar daima şehirde devleti temsil eden binaya yakındır. Bazı esnaf gruplarının ayrıca özel çarşıları bulunmaktadır. Bu çarşılar, o esnafların sattıkları malın adını almaktaydı. Örneğin aktarlar çarşısı gibi. Hayyatlar (Terziler) çarşısında hem kumaş satılmakta ve hem de elbise dikilmekteydi. Bezzazlar çarşısında ev içinde kullanılan

⁵⁴ Hişam Suadi, "Erbil", ss. 91-92.

⁵⁵ Halil Ali Murad, *Tarih el-Irak es-Siyasi ve'l-İktisadi fi'l-Ahd el-Osmani*, Bağdat Üniversitesi Yayınları, Bağdat, 1987, s. 407.

⁵⁶ Musul Vilayeti Salnamesi, H. 1330/ M 1912, s. 280.

⁵⁷ C.G. Admondz, *Kürt, Türk ve Arap Siyaha ve Abhas an eş-Şimal*, (Çev. Cercis Fathalla), Dar el-Uruba Basımevi, Bağdat 1971, s. 270.

elbiseler satılmaktaydı. Tütüncüler çarşısında da tütün ve tütün malzemeleri satılmaktaydı. Erbil çarşıları geniş, güzel ve kalabalıktı. Bu çarşıların tavanı vardır ve güzel bir şekilde süslenmiştir. Bazı çarşılar da gölgeli ağaçlarla kaplanmıştı. Depolar da kerpiçlerle (Tuğla) yapılmıştır.⁵⁸ 1869 Süveyş Kanalı'nın faaliyete geçmesiyle Irak ekonomisi dünyaya açıldı ve Irak'ın dış ticareti canlandı ve bunun da sonucu olarak Irak çarşıları bir hareketlenme yaşadı. Erbil'de 637 dükkan, 23 depo, 3 hamam ve 11 çayhane vardı.⁵⁹

Öte yandan malları depolamak, alışverişi yapmak ve otel amaçlı kullanılan hanlar da vardı. Bu hanlar çarşıları tamamlamakta, ticareti ve tacirlerin işini kolaylaştırmaktadır. Bu hanlarda mallar depolanıyor ve mal alışverişi yapılıyordu. Ayrıca bu hanları; tacirler ve yolcular, hayvanları için barınak olarak kullanırdı. Burada iki çeşit hanın bulunduğunu zikretmek gerekir: Birincisi; şehir merkezinde çarşılarla yakın hanlar, ikincisi de şehir etrafında olan hanlar. Birinci çeşit hanların büyüğü ve küçüğü, çarşının merkezinde veya çarşıya yakın olan bir yerde bulunmaktaydı. Bu hanların çarşıda veya çarşıya yakın olması, ticarete ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bunlar iç ve dış ticaretin merkezi, yabancı tacir ve yolcuların barınma yeri ve onların mallarının deposu idi.⁶⁰ Niyoman, 1873 yılında Erbil'i ziyaret ettiğinde, iki katlı bir handa konakladığını yazmış ve izlenimlerini şöyle ifade etmiştir:

*'Erbil'de birkaç han bulunuyordu ve bu hanlar tacir (Tüccar) ve ticari kervanlarla doluydu. Biz o gece o hanın zemin katında ve hayvanlarımızın bulunduğu ahıra yakın kaldık.'*⁶¹ Hanların haritalarına bakıldığında, zemin katta hayvanların ahır ve malların depolandığı yer bulunmaktadır. Yukarı katta ise, tacirlerin ve yolcuların konakladıkları yerler vardır.⁶² Erbil, Kuzey Dicle Yolu'nun önemli bir noktası olmasına rağmen, seyyahlar kitaplarında, bu kabilelerin hacmi, düzeni ve ücretleri hakkında çok şey aktarmamıştır. İtalyan seyyah Fitşo, "Erbil'e 300 süvariden oluşan bir kabileyle geldiğini" yazmıştır.⁶³

⁵⁸ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 224.

⁵⁹ Megdid Haci, *le Arbaillo ta Hawler*, s. 53.

⁶⁰ Hişam Suadi, "Erbil", s. 96.

⁶¹ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 225.

⁶² Carsten Niebuhr, *Rihlet Nipor*, s. 22.

⁶³ Megdid Haci, *le Arbaillo ta Hawler*, s. 59.

Nipur ise, Erbil-Musul arasında bir kervanın bulunmadığını belirtmiş ve sonunda 25 eşekten oluşan ve fertleri Musevi olan bir kervanın Musul'a doğru hareket ettiğini yazmıştır.⁶⁴ Bu kervanların yanında bir de postacı kervanları vardı. Bu postacılar, Irak vilayetleri ve İstanbul arasında postaları taşıyorlardı. Oliver, 1796 Erbil-Musul arasında 14 attan oluşan bir postacı kervanı ile yolculuk yapmıştır. Bekham, 1816 Musul'dan Erbil'e doğru postacı ile seyahat etmiştir.⁶⁵

Ayrıca bazı kervanlar, Erbil ile çevresindeki diğer şehirler ve özellikle Kerkük arasında çalışmaktaydı. Nipur, Kerkük'ten Erbil'e doğru bir kervanla gelmiştir. Bu kervana katılanların hepsi, Erbil'de inmişlerdir. Yani hepsinin son durağı Erbil idi. Niyoman da (1873) Musul hâkiminin kervanıyla yola çıktığını ifade etmiştir. Kervan hareket ettiğinde, 20 piyade asker geldiğini ve sonra 20 katır getirdiklerini, bu katırların çadır ve sefer malzemesi taşımakta olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Musul şehri ve orada bulunan tacirlerin, Erbil yoluyla gelen malların Akdeniz'e gönderilmesinde büyük rolleri vardı. Bu yoldan ihraç edilen en önemli madde *Afas*'tır. Zira Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de bu ürüne talep çoktu. Musullu ve Ermeni tacirlerin, bu ticarete büyük rolleri vardı ve bu işten çok para kazanmaktaydılar. Bu bölgenin afası Musul'un dış ticaretinin önemli bir kısmını oluşturuyordu. Ayrıca bu afaslar diğer ticaret yolu kullanılarak da ihraç ediliyordu. Diğer yol da Erbil-Bağdat hattını takip ederek Basra limanına açılıyordu.⁶⁷

Erbil'in ihraç ettiği diğer bir önemli ürün de tütün idi. Musul-Bağdat-Halep arasında yapılan tütün ticaretinde Erbil transit rolü oynuyordu. Bir başka ürün yün, Erbil ve Irak'ın kuzeyindeki bölgede üretilirdi. Tacirler bu yünleri Erbil'den alırlar; sonrasında Musul'a ve Bağdat'a götürerek Avrupalı tacirlere satarlardı.⁶⁸ 19. yüzyılda Musul tacirleri, Erbil'den fındık, badem, ceviz ve bal alırdı ve bu ürünleri Halep'e ihraç ederlerdi.⁶⁹ 19 yüzyılda Erbil ticaretinin Musul'a bağlanması Erbil'i çok olumlu etkiledi ve Erbil'in ticaretini canlandırdı. Erbil, Süleymaniye, Kerkük, bölgelerinin ürünleri, tüm

⁶⁴ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 227.

⁶⁵ Hişam Suadi, "Erbil", s. 99.

⁶⁶ Carsten Niebuhr, *Rihlet Nipur*, s. 93.

⁶⁷ Sadi Osman Hüseyin, *Kurdistan el-Cunubiyye*, s. 256.

⁶⁸ Guillaume Antoine Oliver, *Irak Yolculuğu*, s. 170.

⁶⁹ Sadi Osman Hüseyin, *Kurdistan el-Cunubiyye*, s. 386.

Musul vilayetinin şehir ve kasabalarının ihtiyaçlarını karşılıyordu ve fazlası da ihraç ediliyordu. Musul vilayetinin ürünleri (Erbil'de dâhil) kendi çarşılarının ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte Diyarbakır, Halep, Bağdat, Şam, Tebriz, Erzurum ve diğer şehirlerin ihtiyaçlarını da karşılıyordu. Keten, halı, ipek, sabun, meyve, ilaç, hububat, ip ve diğer ürünler önemli ticari ürünlerdi.

Musul, Diyarbakır ve Mardin bölgelerine %3.74 oranında, 11.000 lira değerinde yün ve ipek satmış iken, buralardan %14.73 oranında, 17.500 lira değerinde tahta, mazot ve çeşitli mallar satın almıştır. Trabzon vilayetine %0.68 oranında, 2.000 lira değerinde peçe ve çarşaf satan Musul, bu vilayetten %1.26 oranında, 1.500 lira değerinde kumaş satın almıştır. Bu verilerden de anlaşıldığı gibi, Musul vilayeti, kendi iç şehirleri arasında yapılan ticaretten ziyade, çevre vilayet ve bölgelerle ticaret yapmıştır. Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye şehirleri arasında yapılan ticaretin büyük bir kısmı, genelde ihracata yönelik transit ticaret özelliği taşımaktaydılar.⁷⁰ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Musul'un ihraç ettiği mallar ithal ettiği mallardan daha fazlaydı. Bu ihracatın %40'ı hayvansal ürünlerden ibaretti. Gıda ürünleri ise %16-%30 arasında değişim gösteriyordu. Bunlar yanında mensucat ve ayakkabı da bulunuyordu.⁷¹

Erbil'in iç ticaretin yolu üzerinde olması, ona çok önemli ekonomik boyut kazandırmıştı. Bu da Erbil halkının geçimine olumlu katkı sağlamıştı.⁷² Erbil'in doğusunda büyük ve zengin aşiretler vardı. Bunlar; Hoşnaw, Dizeyi ve Caf aşiretleri idi. Zırrari ve Gerdi gibi bazı aşiretler de İran sınırından Erbil Ovası'na doğru gelmişlerdi.⁷³ Riç, Erbil'e bağlı olan Kuştepe'de Dizeyi aşiretinin başkanı olan Şeyh Farıs'ı ziyaret ettiğinde, onun yanında yüzlerce silahlı kişinin bulunduğunu görmüştü. Bunların hiçbir yönetime bağlı olmadığını, kendi yönetimlerinin olduğunu ve o bölgeyi kendilerinin yönetmekte olduklarını belirtmişti. Şeyh Farıs bölgede mutlak hâkim durumundaydı.⁷⁴ Bilbas, Dizeyi, Balek, Gerdi, Şeyh Bizeni aşiretleri Erbil etrafında yerleşen en önemli aşiretler idi.⁷⁵ Erbil'in ticaretini engelleyen faktör ise, bazı aşiretlerin isyanları idi.

⁷⁰ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 215.

⁷¹ Sermed Kevkeb el-Cemil, *Makalat fi-l İktisad*, Dar el-Abid Yayınları, Musul 2009, s. 24.

⁷² Kemal Mezhar, *Kurdistan*, s. 89.

⁷³ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 216.

⁷⁴ Guillaume Antoine Oliver, *Rihlet Oliver*, s. 123.

⁷⁵ Faysal Muhammed Rihayyim, *Tatavvur el-Irak Tahte Hukm el-Osmaniyyin*, Cumhuriyet Basımevi, Bağdat 1975, s. 85.

Erbil'in çevresinde yağma işleri devam etmekteydi. Osmanlı idaresi zayıf olduğunda bu yağma işleri daha fazla olurdu. 1880 yılında Kerkük ve Süleymaniye arasında olan Hemavend ve Şeyh Bezeyni aşiretleri isyan ettiğinden Erbil-Kerkük arasındaki yol isyan sebebiyle kesilmiştir. Bu durum ıslahatçı vali Mithat Paşa'nın gelişine kadar devam etti. Mithat Paşa geldiğinde durum biraz düzelme gösterdi ve az da olsa huzur havası esti. Mithat Paşa dönemi sona erince Irak'ta durum tekrar karıştı. Bu kötü durumun esas nedeni iltizam siyaseti,⁷⁶ memurların yolsuzlukları ve memurlar arasında rüşvetin yayılması idi. Daha sonrasında 1908 yılında İttihatçıların yönetimi ele aldıklarında merkezîyetçi ve Türkçü bir politika izlemeleri bölgeyi daha da olumsuz etkiledi.⁷⁷

Erbil'in ithal ettiği mallar çay, şeker, kahve ve hazır eşyalar idi. Erbil'den çıkan kervanlar Urmiye ve Sablah'a giderler ve oraya mal götürürlerdi. Dönüşte de halı, ipek, deri ve semaver getirirlerdi. Ocak ayından Mart ayına kadar yağın yoğun kardan dolayı yollar kapanırdı. Tartı ve ölçme usulleri, bir şehirden diğer bir şehre göre değişiyordu. Tartı usullerinin, Irak'ın her yerinde aynı olması isteniliyordu. Bazı Erbil tacirlerinin Musul ve Halep'te temsilcileri vardı. Erbil tacirleri ticarete çok yetenekli idiler.⁷⁸

Erbil'in Sanayîsi

Erbil'de sanayi ve ithalatla uğraşanların (Bağdat ve Musul'dan mal getirenler) yanında zanaatkârların da büyük çoğunluğu Türkmenlerden oluşuyordu. Bu zanaatlardan bazıları şunlardır: debbağ (Tabakçılık-hayvan derisini işleyen kişi), bakkal (Gıda malzemeleri satan), allaf (Hayvanlar için yem satan), benna (Bina yapmak işlerinde çalışan kişi), bezirgan (Tüccar), bezzaz (Kumaş satan), haddad (Demirci), hayyat (Terzi), doğramacı, haffaf (Ayakkabı satan kişi), tütüncü (Tütün satan ve tütün malzemesi satan kişi), kapkapçı (Ağaç terlik yapan kişi bu da en çok camilerde abdest almak için kullanılır), küreçi (Çamurdan saksı ve vazo yapan kişi), neccar (Marangoz), nalband (Atın ayağı için demir nalband yapan kişi), penderçi (Peynir satan kişi), pambukçu (Hallaç), serraç (Atın üzerindeki deri yapan ve silah kılıfları yapan kişi) ve şekerçi (Bonbon vb.

⁷⁶ Aynı Eser, s. 93.

⁷⁷ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s. 113.

⁷⁸ Kemal Mezhar, *Kurdistan*, s. 89.

şeyleri satan kişi).⁷⁹ Zanaatların çoğu Türkmenlerin elindeydi. Ailelerin lakapları bu zanaatlara bağlıydı. Türkmenler'in 18. yüzyıldan itibaren Irak'ın büyük şehir ve kasabalarında yerleşmiş olanları el sanatları, esnaf ve ticaret mesleklerini büyük ölçüde icra etmeye başlamışlardı.

Zira şehirlileşmelerinin bir göstergesi olarak, Türkmen aileleri bu dönemden sonra bezirgân, otrakçı, neftçi, doğramacı gibi mesleklerle tanınmaya başlamışlardı.⁸⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısında, Erbil'de öne gelen zanaatlardan biri debbağlık (Tabakçılık) idi. Erbil'de bu dönemde debbağlık yapan uzman kişiler vardı. Bunlar hayvan derisini işlerler ve ürünlerini yurt dışına ihraç ederlerdi. Çalışmalarında ilkel yöntemler kullanmaktaydılar. O dönemde Erbil'de gelişmiş fabrikalar bulunmuyordu. Zanaatkârlar ayakkabı, kemer vb. deri ürünleri yaparak satmaktaydılar. Ayrıca o dönemlerde buzdolabı olmadığı için köylerde ve şehirde yiyecek saklamak için özel mallar imal etmekteydiler. 19. yüzyılın sonunda, debbağlıkta çalışan yaklaşık 250 uzman vardı. Bunların dörtte üçü koyun derisi işinde çalışmaktaydılar. Bunlar hem koyun hem de sığır derisi yüzmekteydiler. Ürünler, yerli ihtiyaçları karşıladıktan sonra İngiltere ve Fransa'ya ihraç edilmekteydi.⁸¹ Yukarıda söz edildiği üzere Kürtler tarım işleriyle uğraşmaktaydılar ve bazıları da seyyar olarak kumaş satmaktaydı.⁸² Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Erbil çarşısında salıncaklar, fare tuzakları, eski sandıklar ve tarımda kullanılan el aletleri yapılmaktaydı. Ayrıca demircilik de Erbil'de önemli bir zanaat idi.

Haffaflar Çarşısı'nda bunlar hem deri ayakkabı hem de plastik ayakkabı satmaktaydılar. Bunlar hammaddelerini Musul ve Bağdat'tan alırlar ve Erbil halkına ve Erbil'e ziyarete gelen diğer halka satarlardı. Ayrıca bunlar bu malları toptan Erbil'in diğer kasabaları ve köyelerine satmaktaydılar. Otrakçılar da halı vb. benzeri ürünleri satmaktaydılar. Bu ürünlerin çoğu el emeği idi ve bazıları da Musul ve Bağdat'tan alınmaktaydı. Ayrıca hayvanların sırtına konulan ve dokuma işinden yapılan malzemeleri de satarlardı. Saraçlar da kılıç, hançer ve tabanca kılıfları satardı. Ayrıca hayvanların sırtına konulan eyerleri ve deriden yapılan hayvanı gütmekte kullanılan kamçıları da satarlardı. Erbil'de ayrıca şu zanaatlar vardı:

⁷⁹ Faysal Muhammed Rihayim, *Tatauur el-Irak*, s. 117.

⁸⁰ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 63.

⁸¹ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s. 115.

⁸² Kemal Mezhar, *Kurdistan*, s. 94.

Çakmakçılık (Bıçak, makas vb. ürünleri keskinleştirmek), turşuculuk, lokantacılık, hallaçlık (Pamuk atmak işi ve döşek vb. ürünleri yapmak ve satmak). Kaysariye (Bedesten) Çarşısı Erbil'in en önemli çarşısı idi. Erbil halkı buradan alışveriş yapardı ve buradan mallar diğer bölgelere satılırdı.⁸³ Çakmakçılık ve kuyumculukta Musevilerin de önemli rolleri vardı. Musevilerin önemli ustalarının ölümü ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Irak'ı terk etmeleri sonucu herhangi bir etkileri kalmamıştır.⁸⁴ Erbil Kaysariye Çarşısı Erbil'in çok önemli bir mimari yapılarından. Bu çarşının 10 girişi vardır.⁸⁵ Şehir çarşısında köylüler ve diğer kasabalardan gelen halk kendi ürünlerini satmaktaydı. Erbil'e gelenler özellikle düğün malzemeleri, altın, kumaş vb. şeyleri alırdı. Erbil halkı, Türkmen, Kürt ve Arap hepsi bir birlikte yaşardı ve birbirleriyle alışveriş yapardı. Hepsi bir arada huzur ortamında yaşarlardı. Museviler ve Hristiyanlar da Erbil halkı ile kaynaşmış ve hiçbir sorun yaşamamışlardır.⁸⁶ 1888 yılında, Berlin-Bağdat Demiryolu inşasının imtiyazını alan Almanlar bölgede İngilizlerin önüne geçmiştir.⁸⁷ İngiliz ve Alman malların Irak'a ve dolayısıyla Erbil'e gelmesi sonucu, İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi, el zanaatları ve yerli mallar olumsuz etkilenmiştir.

Sonuç

19. yüzyılda Erbil kazasındaki topraklar devlet ve vakıf arazileri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu arazilerden elde edilen vergi geliri Erbil kazası içerisinde yer alan askerlerin maaşlarına, tekkelerin ve zaviyelerin ihtiyaçlarına harcanmıştır. 1858 Osmanlı Arazi Kanunu'ndan önce Irak'ta beş çeşit arazi bulunmaktaydı. Bunlar; mülkiyeti fertlere ait olan araziler, vakıf arazileri, mîrî araziler (devlete ait olan araziler), metruk araziler ve otlak arazilerdir. Tarımsal verimliliği yüksek, çok geniş ölçekteki araziler de Arazî-yi Seniyye olarak Sultan II. Abdülhamit'in özel mülkiyetine geçirilmiştir. O dönemde Musul, Bağdat ve Şehrızor bölgelerinde de seniyye arazileri vardır. Bu arazilerin hepsi iltizam sistemiyle vergilendirilmişlerdir.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Erbil'de herhangi bir nehir ve su kaynağının bulunmaması buradaki zirai üretimin sadece yağmur suyuna dayalı olarak yapıldığını

⁸³ el-Botani, *Tarih Kürdistan ve'l-Irak*, s. 129

⁸⁴ Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh, and state*, s. 216.

⁸⁵ William Rupert Hay, *Two Years In Kurdistan*, s. 143.

⁸⁶ Faysal Muhammed Rihayim, *Tatavvur el-Irak Taht Hükm el-Osmaniyin*, s. 93.

⁸⁷ Sinan Marufoğlu, *Kuzey Irak*, s. 222.

göstermektedir. Yağmur suyunun olmadığı durumlarda ise kuyulardan ve su kemerlerinden su temin edilmiştir. Dolayısıyla şehirdeki üretim daha çok tarım ürünü ağırlıklı olarak gerçekleşmiştir. Şehrin üretim ve ticaret kapasitesine bakıldığı zaman ulaşım ve konumu itibari ile önemli bir noktada yer almasına rağmen Erbil'in tahıl haricinde herhangi bir ürünü ihraç edemediği ve bu noktada oldukça kısır kaldığını söyleyebiliriz. Osmanlı döneminde, Erbil ve çevresi birçok seyyah ve kervanın uğrak yeri olmuştur. Erbil ulaşım yolları üzerinde olmasından dolayı Irak'ın kuzeyinde önemli bir coğrafi konuma sahipti ve şehirleri birbirine bağlayan yollar Erbil'den geçiyordu. Erbil, Irak'ın diğer şehirlerine birkaç anayol ile bağlıydı.

Erbil, konumu itibariyle kesişim yolları üzerinde bulunduğundan ithal ürünlerin takas edildiği bir pazar haline gelmiş ve şehrin ticari hayatı bu vesile ile canlanmıştır. Erbil'de madenlerin varlığının keşfi de şehrin ekonomik hayatına etki eden başka bir unsur olmuştur. Yine o dönemde var olan mesleklerin çoğunluğu Erbil'de de bulunmaktaydı. Debbağlık, ortakçılık, bezirganlık, haddadlık, hayyatlık, doğramacılık, tütüncülük, neccarlık, nalbandçılık ve serraçlık gibi dönemin gözde zanaatlarını Erbil çarşısında görmek mümkündü. Bütün ekonomik faaliyetler hep birlikte Erbil'in ekonomik hayatını ayakta tutmakta ve canlılığını sürdürmekteydi.

Kaynaklar

Salnameler

1. 1325 Senesi Asya ve Afrikayı Osmani Ziraat İstatistiği.
2. Musul Vilayeti Salnamesi H. 1330/ M 1912

Basılı Kaynaklar

AHMET; Kemal Mezhar, *Kurdistan fi Senevat el-Harb el-Alamiyye el-Ula*, Çev. Muhammed Mulla Abdülkerim, 3. baskı Farabi Yayınevi-Beyrut ve Dezgay Araz Yayınevi-Erbil, Beyrut ve Erbil, 2012.

BATATU; Hınna, *el-İrak el-Tabakat el-İçtimaiyye ve'l-Harakat es-Sevriyye el-Hadise min Ahd ed-Devle el-Osmaniyye ila Kıyam el-Cumhuriyye*, (Çev. Afif er-Rezzaz), Muesseset el-Ebhas el-Arabiyye Yayınevi, Beyrut, 1998.

BEYAT; Fazıl Mehdi, *ed-Devle el Osmaniyye fi'l-Mecal el-Arabi*, el-Vehde el-Arabiye Araştırma Merkezi, Beyrut, 2007.

BRUİNESSEN; Martin Van, *Agha, Shaikh, and stat-the social and Political structures of Kurdistan*, Biru Hoşyari Baimevi, Erbil, 2009.

C.G. Admondz, *Kürt, Türk ve Arap Siyahe ve Abhas an eş-Şimal*, (Çev. Cercis Fathalla), Dar el-Uruba Basımevi, Bağdat, 1971.

DUMAN; Selçuk, *Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak 1908-1922*, Berikan Yay., Ankara, 2000.

EKICI; Cevat, Muzaffer Albayrak ve diğerleri, Osmanlı Dönemi'nde Irak Fotoğraf ve Belgelerle, Başbakanlık Devlet Arşifleri Genel Müdürlüğü-Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Plato Basımevi, İstanbul, 2006.

EL-ALLAF; İbrahim Halil, *Tarih el-Vatan el-Arabi fi'l-Ahd el-Osmani 1516-1916*, Musul Üniversitesi Basım evi, Musul, 1981

EL-AZZAVİ; Abbas, *el Irak Beyne'l-İhtilaleyin*, C. 8, Dar el-Arabiyye li-l Mevsuat, Beyrut, 2004.

EL-BOTANİ; Abdülfettah Ali, *Dirasat fi Tarih Kürdistan ve'l-Irak el-Muasır*, 1. baskı, Duhok, 2007.

EL-CEMİL; Sermed Kevkeb, *Makalat fi'l-İktisad*, Dar el-Abid Yayınları, Musul, 2009.

EL-CEVAHİRİ; İmad Ahmet, *Müşkilet el-Arazi fi'l-Irak*, Dar el-Hurriye Basımevi, Bağdat, 1978.

EL-VEKİL; Hamdi, *Mulkiyet el-Arazi ez-Ziraiye fi Mısır hilal el-Karn et-Tasi Aşar*, el-Heye El-Mısıriye el-Amme Yayınevi, Kahire, 2007.

GUNAYME; Yusuf, *Ticaret el-Irak Kadimen ve Hadisen*, Irak Basımevi, Bağdat, 1955.

HACİ; Meğdid, *Le Arbaillo bo Hawler*, Kültür Bakanlığı Basımevi, Erbil, 2009.

HAŞİM; Hişam Suvadi, “Erbil fi Kitabat er-Rahhale el-Ecanib fi'l-Ahd el-Osmani”, Musul Üniversitesi-Eğitim Fakültesi, *Terbiye ve'l-İlm*, S. 3, Musul 2008.

HAY; William Rupert, *Two Years In Kurdistan 1918-1920*, Londara, 1921.

HÜSEYİN; Sadi Osman, *Kürdistan el-Cunubiyye fl'l-Karn es-Sabi Aşar ve es-Samin Aşar*, Dezgay Araz Yayınevi, Erbil, 2011.

International Journal of Histori Studies, Voume 5 Issue on Lausanne, July, 2013, s. 302-303.

JWAİDEH; Albertine, “The Senniya Lands of Sultan Abdulhamid II in Iraq”, (Çev. Dr. Burcu Kurt), *International Journal of Histori Studies*, Voume 5 Issue on Lausanne, July, 2013.

MARUFOĞLU; Sinan, *Osmanlı Dönemi'nde Kuzey Irak 1831-1914*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

MURAD; Halil Ali, “İdarey Hawler Sedeva Serdemi Osmanide”, *Hawler Ansiklopedisi*, 1. baskı, C. 2, Grin Galeri Basımevi, Lübnan, 2009.

MURAD; Halil Ali, *Hiyazet el-Arzi ez-Ziraiye*, Mevsuat Musul el-Hazariye, C. 5, Musul, 1992.

MURAD; Halil Ali, *Tarih el-Irak es-Siyasi ve'l-İktisadi fi'l-Ahd el-Osmani*, Bağdat Üniversitesi Yayınları, Bağdat, 1987.

MÜFTÜ; Kenan, “Grani Hawler”, *Hawler Ansiklopedisi*, 1. baskı, C. 3, Grin Galeri Basımevi, Lübnan, 2009.

NEWMAN; John Philip, *The Thrones and Palaces in Babylon and Nineveh*, New York, 1876.

NİEBUHR; Carsten, *Rihlet Niebuhr ila'l-Irak fi'l –karn es-Samin Aşar*, (Çev. Mahmud Hasan el-Emin), Mansur Basımevi, Bağdat, 1965.

OLİVİER; Guillaume Antoine, *Rihlet Oliver ila'l-Irak 1794-1796*, el-Mecma el-İlmi el-İraki Basımevi, Bağdat, 1988.

PAKALIN; Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1972.

RIHAYYİM; Faysal Muhammed, *Tatauur el-Irak Taht Hükm el-Osmaniyyin*, Cumhuriyet Basımevi, Bağdat, 1975.

RİCH; Claudius James, *Rihlet Riç Fil Irak*, (Çev. Behaeddin Nuri), Bağdat, 1951.
ZEKİ; Muhammed Emin, *Hulasat Tarih el-Kurd ve Kurdistan min Akdem el-Usur et-Tarihiyye*, Çev. Muhammed Ali Avni, Dar eş-Şuun es-Sekafiyye Yayınevi, Bağdat, 2005.